

A prágai Gálszécsi-töredék énekei

A *Magyar Könyvszemle* 1965. évi 3. számában Antonin Měšťan¹ és Bredár Gyula² ismertették Gálszécsi István énekeskönyve Prágában előkerült újabb töredékét, annak tartalmát, felfedezésének történetét, és a 258–261. lapokon fényképmásolatban közzétették az újonnan felfedezett töredék erősen hiányos és rongált, de a lehetőség szerint sorrendben állított anyagát. A prágai töredék felfedezése 1962-ben történt; erről a legkorábbi írásbeli közlést Nagy Barnának köszönhetjük.³ A felfedezés évét cikkükben sem Měšťan, sem Bredár nem említik, de az információ teljessége érdekében nem látszik feleslegesnek, ha azt e helyen — Nagy Barna közlésére támaszkodva — ismét jelezzük.

Már előljáróban meg kell említenünk, hogy a fényképmásolatokat tartalmazó lapok tördelése rossz sorrendet ad, ami Erdélyi Pálnak⁴ és Divéky Adorjának⁵ annak idején ugyancsak a *Magyar Könyvszemlé*ben megjelent régi közléseihez viszonyítva sajnálatos hiba. A folyóirat színvonala e tekintetben gondosabb közlést érdemelt volna.⁶

A töredék helyes sorrendjét Bredár állapította meg és közli is, i. h., a 262. lapon. Ennek megfelelően az ő felsorolásában első és második számú énekeket a 260. és a 261. lap hét fényképe, a harmadikat és a negyediket a 259. lap fényképei (ezek közül, mint látni fogjuk, az alsó jobb oldali, hosszában elvágott fél-lap hátoldalán álló szöveg esetleg idegen anyagot tartalmaz); végül a negyedik, azaz D-ívről való ötödik és hatodik éneket a 258. lap fotográfiai tartalmazzák. Kár hogy a közölt fényképmásolatban a 261. lapon álló képek mérete eltér a többiekétől, de a cikk szövege nem szól arról, hogy ezek a lapok az eredetiben eltérő (nagyobb) betűtípusokat tartalmaznának. Tudományos közlés számára viszont minden lapról egyforma méretű fényképmásolatot kell készíteni, mert egyes lapoknak a többiekétől eltérő (nagyobb) méretei az egész anyagról hamis képet nyújthatnak. Azonkívül igen célszerű lett volna minden fényképezett lap fölött vagy alatt feltüntetni a Bredár rekonstrukciója szerinti ív- és lapszámot. Ez magában véve is kizárta tette volna a fényképezett lapok tördelésében a sorrend elhibázását.

Helyes lett volna, ha felsorolásába Bredár 1. sorszámmal azt a kezdetét tekintve ismeretlen éneket is bele foglalta volna, amelynek feltételezhetően egy nyomtatott sor híján egész záróversszak a ott áll a B_{gr} levél tetején. Hiszen ez is egy önálló darabja volt az énekeskönyvnek, és a pusztán említésen⁷ túl az anyag tételes felsorolásából sem szabad hiányoznia. Ezért a mi felsorolásunkban ezt a fragmentumot fogjuk a prágai töredék első darabjaként számba venni. Ennek következtében sorszámozásunk — egyébként természetesen változatlanul sorrenddel — minden további ének esetében eggyel magasabb lesz a Bredárénál.

Mint Bredár megállapította, a prágai töredék nem valamely forgalomba került könyv-

¹ A Gálszécsi-töredék felfedezése. I. m. 255–256.

² Gálszécsi énekeskönyvének Prágában előkerült töredéke. I. m. 256–263., négy lapon 15 fényképmelléklettel.

³ Gálszécsi István énekeskönyvének második, nagyrészt ismeretlen kiadása. MKsz 1963. 347–356.

⁴ Gálszécsi István énekes-könyvének töredéke 1536-ból. MKsz 1887. 215–223., az A₇, A₈ és a velük összefüggő két számozatlan levél hasonmásával.

⁵ Gálszécsi István énekes könyvének újabb töredéke. MKsz 1911. 10–13., külön mellékletként a teljes A iv fénykép hasonmásával.

⁶ Az 1928-ban előkerült újabb krakkói töredékről, mely a második kiadás A₂ és A₁ leveleit tartalmazza (lásd NAGY BARNA 3. sz. jegyzetünkben idézett cikkét), folyóiratbeli leíró közlés nincs; mikrofilmje az MTA mikrofilmtárában C 1042 jelzet alatt található. Az A₁₇ jelzésű lap számozása hibás, mert rajta Luther Híszkegy-énekeinek — lásd CSOMASZ TÓTH K.: A XVI. század magyar dallamai (továbbiakban: RMDT I.), 6. sz., 209–210. és jegyzetek — az eleje látható; az előtte álló A₁₇ jelzésűn ugyanennek a vége, majd a következő ének (RMDT I. 8. sz.) címe és első hangjegyes sora áll, közben pedig teljesen hiányzik az az oldal, amelyiken az előbbi ének dallamos folytatásának és második szövegverse kezdetének kellene lennie.

⁷ Lásd Bredárnál: 256., ill. 262.

példányból, hanem vagy krúdából, vagy — ami a D- ívből való két ének esetében különösen valószínű — csak egyes lapokat tartalmazó, olykor megismételt próbanyomatból származik. A D₂ és a D₃ jelzésű levél közül ugyanis az egyiknek két azonos lapja párban, egymás mellett, a másiké pedig egymás mögött (ugyanannak a papírlapnak az elő- és hátoldalán) áll, úgyhogy az utóbbin a margón túl még egy másik tükör nyomai is láthatók; továbbá a D₂ jelzésű lapon az ívjelzés a vers oldalra esik stb. Ez a körülmény némileg megnehezítette a töredék anyagának sorrendbe állítását. Bredár a feladatot sikerrel oldotta meg.

Nagy Barna a krakkói töredékről megállapította, hogy az a második kiadás próbanyomatából származik.⁸ Bredár közlése szerint ugyancsak Nagy első megtekintésre megállapította, hogy a prágai töredék nyilvánvalóan az első kiadás részeit tartalmazza. Ennek bizonyítására Bredár néhány hangjelölési példát is felsorol.⁹ Ezekből a példákban nyilvánvalónak látszik, hogy a prágai töredék valóban az első kiadás (Krakkó, 1536) B₂₋₇ és D₂₋₃ leveleinek próbanyomatát tartalmazza, nagyjából erősen rongált és hiányos állapotban.

Mivel Gálszécsi énekeskönyvének *zenei* anyaga szervesen hozzátartozik a Régi Magyar Dallamok Tára első, XVI. századi kötetének anyagához, és mivel ez idő szerint nincs rá mód, hogy a most újonnan felfedezett énekeket — köztük öt csaknem teljes és egy erősen töredékes állapotban fennmaradt *dallamot* — a régi magyar dallamok gyűjteményében a megfelelő időrendi helybe állítsuk, vagy akár pótlás formájában is egy megfelelő gyűjteményes kötetben tessük közzé, az alábbiakban számolunk be az egyes énekekre vonatkozó adatokról.

*

Elsőben is tisztáznunk kell egy, a hangjegynyomatás egykorú technikájával kapcsolatos kérdést, amelyet illetően úgy látom, hogy Bredár következtetései némi kiigazításra szorulnak. Szerinte a két kiadás eddig ismeretes — tehát az A- íven található — hangjegyes anyaga előállítási technika tekintetében egyformán fadúcról készült. Ugyanígy a második (B-) ív hangjegyei is fadúcról vannak nyomva; ehhez azonban hozzátehetjük, hogy ez utóbbiak kivitelezése észrevehetően fejlettebb, tetszetősebb az első íven állóknál. A negyedik íven álló két dallamot azonban nem fadúcról, hanem — Bredár feltételezése szerint — két-három hangjegyet tartalmazó, egységként mozgatható fém-matricáról nyomták. Felteszi a kérdést: „Menet közben tértek volna át az új, fejlettebb technikára? De hiszen a második kiadás hangjegyei megint fadúcról vannak nyomva!”¹⁰

Hogy ebben a kérdésben tisztán lássunk, elsősorban azt kell tudnunk, hogy a XVI. század első feléből származó hangjegyes kiadványokban, kivált az egyszerű, egyszerű dallamokat tartalmazó népezenekönyvekben lépten-nyomon találkozunk egymással váltakozva, hol fadúcról, hol fém-matricáról nyomott, gyakran jelenként szedett hangjegyekkel. Ez pedig azért volt így, mert minden könyvnyomató mester olyan hangjegyet használt a kiadványában közzé tett dallamokhoz, amilyen éppen volt neki. Hogy csak egy hazai példára gondoljunk: így került bele Tinódi Crónicájának néhány megmaradt fadúca is húsz évvel későbbben a Heltai-kancionále egyik-másik, olykor nem is megfelelő szótagszámú és versmértékű szövege fölé.

Ami a hangjegynyomatásban alkalmazott egykorú eljárásokat illeti, a XV. század vége tájától a XVI. század első harmadának végéig különböző technikai módok voltak használatban. A XV. század utolsó negyedéig az volt a szokás, hogy a *piros színben nyomtatott vonalrendszerre fekete színben egyenként, kézzel* írták be a hangjegyeket, de már Franciscus Niger *Grammatica brevis*ében (Velence 1480) találkozunk a hexameter formájú latin szövegsorok fölött ennek a kétfázisos eljárásnak a fordított esetével, amikor az első fázisként különböző magasságban nyomott hangjegyek körül helyezkedik el, olykor azonban nem látható a nyomtatott vonalrendszer képe.¹¹

A kétfázisos hangjegynyomatás korai kísérletei Németországban és Itáliában valószínűleg egymástól függetlenül és nagyjából egyidőben folytak. Az egyenkénti szedett hangjegyeket először (1525) valóban a francia Pierre Hautin használta. A harmadik eljárást, az ún. „Blockdruck”-ot inkább csak különösen bonyolult művek (melizmált polifonikus szólamok) nyomtatásánál használták.

E három eljárásból közül olyan esetben, amikor nem fadúcot használtak, tehát énekeskönyvünk D- ívének darabjainál is, mindenképpen csak a kétfázisos nyomtatás jöhet számí-

⁸ I. m. 355.

⁹ Bredár: i. m. 257.

¹⁰ Bredár: uo.

¹¹ Die Musik in Geschichte und Gegenwart (MGG), 9. köt., Kassel-Basel 1961. 1679. hasáb.

tásba.¹² Mivel azonban ehhez a nyomtatási módhoz igen nagy pontosságra van szükség, mint a töredékben fennmaradt duplum lap is mutatja, az egyik próbanyomaton nem sikerült a vonalrendszert és a metrikus hangjegyek fejeit összepáaszítani. Ennek következtében a „Nw eorewlyewnk” kezdetű ének második (az MKSz-ben nem közölt) lenyomatán világosan látható, hogy a hangjegyfejek és a vonalak egymáshoz képest egy hanggal (szekund hangközzel) elcsúsztak. Ennek következtében aminek vonalon kellene állani, az vonalközbe esik és megfordítva.

Olyan eljárást, hogy két-három egymást követő hangjegyet tartalmazó szedés-egységet használtak volna egyszólamú szillabikus dallamoknál, nézetem szerint sem általában, sem ebben az esetben nem tételezhetünk fel. De maguk a hangjegyvonalak sem árulnak el semmi olyan adott, merőleges átmetszetben mind az öt vonalon jelentkező szaggatottságot, ami a többszedést valószínűsítene, sőt egészükben véve a vonalak nagyon is folyamatosak.

Itt említem meg, hogy a már régóta ismert A-íven az első kiadásban a fadúcról nyomott „Mew hyzunk az egy iftenben” kezdetű ének¹³ első négy hangjegysora alatt álló szöveg (utolsó szava: *minderkoron*) öt szótaggal elmarad a dúcon álló hangjegyek mögött. Ezt a hibát a második kiadás az 1928 óta ismert krakkói töredék tanúsága szerint a szöveg sűrűbb szedésével kiküszöbölte: ott a hangjegyeknek megfelelően a negyedik sor végéig fokozatosan a következő öt szótag (*gondot visel mint*) is a maga helyére került, tehát belefért az adott tükörbe. Mivel a dallamvers második felét tartalmazó A_{gv} lap fadúcán a hangjegyfejek az első kiadásban igen sűrűn állanak, de ez a lap hiányzik a krakkói töredékből, nem tudhatjuk, hogy ott mennyire sikerült kiküszöbölni a versszak szövegének az első kiadásban mutatkozó hat szótagnyi többletét. Feltételezhető, hogy ez — mindössze egy újabb szótagról lévén szó — sikerült. Mindenesetre figyelmet érdemel, hogy a második kiadás készítésekor már a dallamszövegnek a hangjegyekhez igazodó elhelyezésére is kellő figyelemmel voltak.¹⁴

*

Lássuk a következőkben a prágai töredék egyes énekeit. Hangsúlyozni kívánom, hogy a jelen cikk keretében nem foglalkozom a szövegek nyelvi vagy helyesírási (hangjelölési) jellegzetességeivel. Az egyes énekek származására vonatkozó adatok közlésén és a felmerülő, de — legalábbis pillanatnyilag — nyitva maradó kérdések felvetésén túl csupán a szövegek dallamvers-funkciójából adódó észrevételeket fogom megtenni akkor, amikor ezekre szükség lehet.

1. — A hiányzó B₁ levélen kezdődött ismeretlen ének záró versének vége (zárójelben a hiányzó részek valószínű szövegpótlásával):

lakoth adunk the neked, ho[gy az the draga-]
latos zent wiredwel mewnk[eth megh walt] ottal
az mew bewneinktwl pok[ołtł ees] eroreok /sic!/
karhozattwl.

Mivel az A_{gv}-n befejeződik a „Jefus Christus mew ewdweoffighwnk” kezdetű tízversszakos úrvacsorai ének, és mivel a következő darab (B_{2r}) is úrvacsorai tárgyú, nyilvánvaló, hogy a B₁ levélen kezdődő éneket szintén e tárgykörbe tartozónak kell tekintenünk. Mivel továbbá eddig nem találkoztunk a kiadvány ismert részeiben hangjegyek nélküli, pusztán nótajelzéssel ellátott darabokkal, legalábbis valószínűnek vehetjük, hogy ennek is közlésre került a saját dallama. Mivel végül a fennmaradt záró sorok előtt még legalább egy nyomtatott sorra terjedő szövegnek kellett állani ugyanebből a záróversszakból az előző oldalon, az ének nyilván nem volt hosszú. Ráadásul azt is figyelembe kell vennünk, hogy olyankor, amidőn egy-egy verssor dallamhangjai és Gálszécsi szövegének szótagjai nem esnek egybe, előfordul, hogy az előző sor szövegének utolsó szótagja a következő dallamsor kezdő hangjára kerül, nem is szólva a „Mew hyzunk”¹⁵ hosszú melizmáinak csaknem minden egyes hangjára eső, minden versbeli és zenei

¹² Petrucci első, mozgatható fémtípusokkal készült lantzene-kiadványai (1507–1508) már igen gondos, szép kivitelezésűek. Magáról az eljárásról MGG 9. 1683. hasábon ezt olvassuk „(sic) . . . sind Doppel-drucke: zuerst wurden die Linien, anschließend darauf die eckigen Noten gedruckt; ein weiterer Arbeitsgang war gegebenenfalls für den Druck des Textes notwendig.” Természetes, hogy ebben az esetben, ha szillabikus dallamról volt szó, a hangjegyek elhelyezésében arra is kellett ügyelni, hogy ne álljanak sűrűbben, mint ahogy a szótagolt szöveg megkívánta, erősen melizmált dallamok esetében pedig ebben a harmadik menetben a szöveget kellett megfelelően széthúzni a hangjegyek alá nyomtatni. E két eset közül a szöveg nyomtatását tekintve az utóbbi volt az egyszerűbb. A hangjegyeknek a már készen álló vonalrendszerekre való rányomtatása a milliméter tört részéig terjedően igen kényes és nagy pontosságot követelő feladat volt.

¹³ Lásd RMDT I. 6. sz.

¹⁴ Az 1928-i krakkói töredékben; lásd 6. sz. jegyzetünket.

¹⁵ Lásd RMDT I. 420., a 6. sz. dallamjegyzet 4–6. dallamsorában a magyar szöveggel kitöltött melizmákat. Sajátos módon azonban a kezdősor két melizmáját, valamint az utolsó sor elején levőnek („wacht”) három első dallamhangját nem tölti ki szöveggel, bizonyára azért, mert ott nem kényszerült ilyen megoldáshoz folyamodni.

sorhatárt figyelmen kívül hagyó szövegsorokról. Egészen bizonytalan tehát, és pusztán sok közül egy lehetséges kísérlet igényével lép fel az alábbi rekonstrukció, amely szerint a versszak utolsó négy sora így tagolódnék:

[Há-]

lákot adunk te neked hogy az te
drágalátos szent viredvel münket
megváltottál az mű büneinktül
pokoltul és örök kárhozattul.

Ha valóban így van, akkor 11+10+10+10 szótagos szabályos sorokat kapunk; sokkal szabályosabbakat, mint amilyenekkel általában Gálszécsinél találkozunk. Igen ám, de ez előtt a négy sor előtt még legalább egy ötödiknek kellett állani, mert aligha kezdődhetett az előző lap alján a strófa egyetlen „Há-” szótaggal, bármennyire megkönnyítené egy ilyen strófa-kezdőt feltételezése a négy soros versszak rekonstrukciójának elfogadását. Mindez azért is fokozza az ének meghatározásának nehézségét, mert az 1535-ig megjelent német énekanyagban nem sikerült eddig olyan éneket találni, amelyiket akár forma, akár (éppen utolsó versét tekintve) tartalom tekintetében énekünk mintájául elfogadhatnánk. Legfeljebb a *Vexilla regis prodeunt* himnusz egy, Müntzer Tamásnak tulajdonított német verziójára¹⁶ gondolhatunk, melynek hetedik verse így szól:

Danck sey dir gott dreifaltiglich,
alles was lebt preylfet drumb dich,
daß du durch des fron creutzes todt
vns haft erloft auß ewiger not.

A latin himnusz nagypénteki jellegű, de az úrvacsorával tartalmilag kapcsolatba hozható. Csúpan az okozhat nehézséget, hogy a himnusz ambroziánus négy soros, töredék énekünk pedig, már amennyire elmondott feltevésünk helytálló, öt soros versszakokba tagozódik.

2. — B_{2r} — B_{3r} —

Mas enek wrunknak wocyorayarwl. „*Dicyretes ees aldoth ligen*” —

Luther „Gott sei gelobet und gebenedeiet” kezdetű énekének¹⁷ verziója. A szöveg az eredeti három versszakával szemben öt strófára terjed. Főként terjengős volta miatt kalandozik el Luther szövegétől, végeredményben mégis annak a derivátuma.

A dallam vége lezáratlanul maradt: az utolsó sor végén két (semibrevis és minima) *g* hang után ugyancsak *g* folytatást előlegező őrjelet (custos-t) látunk. Hiányzik tehát az „eleison” szónak megfelelő *g* — *ag f/isz/* — *g* dallamvégződés. Ezt csak úgy magyarázhatjuk, hogy a záróhangot tartalmazó felsornyi, vagy még rövidebb dúc valahogy lemaradt. Talán elveszett. Ennek következtében az első vers szövegét itt „ky” rövidítés zárja. A második vers vége a rongálódás miatt nem állapítható meg; a harmadik végén azonban „kyrie”, a negyedikén és az ötödikén „kyrieleison” áll.¹⁸

3. — B_{3v} — B_{5v} (?) —

„Hyw kereztyenek ne fyllyetek mikor tewteokeoth az bewneok” —

Az ének fölött valószínűleg hiányzik egy levágott sor, amely bizonyára az ének gót betűs címsora lehet; a megmaradt „nagyobwl” szó pedig ez esetben ennek a címsornak az utolsó szava.

Szövege a között anyagban négy oldalt, azaz tizennégy, részben erősen csonka versszakot tartalmaz, a 260. lapon alant jobb oldalon, valamint a 261. lap fényképein. Kár hogy a 261. lapon álló képek mérete (nagyításának foka) meglehetősen eltér az előző és a további lapok anyagát tartalmazó közlésektől. A legutolsó, két függőlegesen elvágott darabból egymás mellé állított B_{3r} lap hátsó oldalán a 259. lapon fent baloldalt közzétett B_{3v}-t, majd tovább az ezt folytató B_{5r}-t fogjuk találni. Énekünk szövege ezek szerint a B_{5v} alján végződnék, amennyiben az ott álló „mew” őrszó — a cím figyelmen kívül hagyásával — egyenesen a következő

¹⁶ WACKERNAGEL, PHILIP: Das deutsche Kirchenlied. I—V., Leipzig 1864—1877. III. köt. 502. sz., 442., „Des künigs panir gehn her vor” stb. W. szerint Müntzer szerzősége nem bizonyos; az ének a Joachim Slüter szerkesztette 1931. évi Rostockban megjelent alnémet énekeskönyvben jelent meg. Lásd uo. I. köt. forrásjegyzékében, XL. sz., 397—399.

¹⁷ Luther összes műveinek ún. weimari kiadásában (továbbiakban: WA) a 35. kötet tartalmazza a reformátor énekeinek szövegét, dallamait, történetét és bibliográfiáját. Ez az ének ott a 181. (történet), 452. (szöveg) és az 514. (dallam) lapon kerül tárgyalásra; dallama J. ZAHN-nál (Die Melodien der deutschen Evangelischen Kirchenlieder. I—VI. Gütersloh 1888—1893.) 8078. sz.

¹⁸ Ennek a lapnak a külső oldalához csatlakozik a töredékben a Bredár szerinti B_{3v}- jelzésű hosszában félbevágott darab (Agy bifeffigheth) egyik oldalán dallam-, a másikon szöveg-töredéket tartalmazó szelvénye. Lásd a fényképen, 259. l., alant jobbra.

ének kezdetét jelezni. Ennek azonban ellene mond, hogy a B_{gr} utolsó szavai („cselekegywnk, az”) után folytatás kívánkozik, nem pedig egy új ének kezdete. Ebben az esetben viszont nem tartható fenn az a levélszámozás, amely szerint a következő, „Mew edes atyank” kezdetű ének a B_{sv} tetején kezdődik. Mivel azonban a prágai töredékben nem kész könyv darabjaival, még csak nem is véglegesen ívekbe foglalt próbanyomattal, hanem — legalább is részben — egyedi lapok levonataival van dolgunk, mindaddig, amíg ezekről a lapokról egy rendes, végleges állapotot tükröző példány elő nem kerül, célszerűnek látszik hogy gyakorlati okokból megmaradjunk Bredár sorrendje mellett.

Az itt tárgyalt ének tartalmát tekintve a sákramentomok (szentségek), közelebből főleg a keresztség értelmét magyarázza. Szövegének mintáját eddig nem sikerült megtalálnom. Dallama Luther „Ach Gott, vom Himmel sieh darein” kezdetű 12. zoltár-parafrazisának¹⁹ — az első strófát tekintve — a sorok túlnyomó részében egy-két szótaggal meghövitett variánsa. Az első és második dallamsor megismétlésével hét sorra terjedő strófa szövege azonban a második és a harmadik sorban szótagszámra a kibővített dallamnak sem felel meg: egy-egy szótaggal rövidebb annál, tehát két dallamhang melizmába való összefoglalását teszi szükségessé. Az eltérést az alábbi kis táblázat mutatja:

német dallam és szöveg:	8 — 7 :/ : 8 — 7 / 8 — 7 — 7
Gálszécsi dallama:	9 — 9 :/ : 9 — 9 / 8 — 8 — 8
Gálszécsi szövege:	9 — 8 :/ : 8 — 9 / 8 — 8 — 8

A további versszakok (lásd a 261. lap két felső fényképét) oldalt elvágottak lévén, zövegüket szótagszámra nem lehet pontosan rekonstruálni. A 261. lapon alul álló fénykép hovatartozását illetően meg kell említeni, hogy tartalmilag az előző lapon olvasható gondolatmenetet folytatja, de legfelső sora le van vágva (csak nyomai látszanak), s a lapon az ívjelző B v (kis betűvel jelzett ötös római szám), ill. a „mew” őrszó során kívül 24 szóvegsort látunk. A levágott felső sornak ezek szerint strófakezdettel, mégpedig az előző B_{sv} lap alján olvasható őrszó szerint „Mynden” szóval kellett kezdődnie.

4. — B_{sv} — B_{sv} (?) —

Címének első, gót betűs sora: Zyp ees kegyes b[ewneink-]nek Bocya- (latin betűkkel folytatva:) nattyanak kirifirw[alo] enek. Kezdősora:

Mew edes atyank kirw-[nk tig]hedeth, tellyes ziwinkbw[1] — hét versszakra terjedő szövege a bűnbocsánat értelmét fejtegeti, és az utolsó vers egyik közelebből meg nem nevezett zoltárt idézi, amely szerint „,hiw . . . az ilten minden ighiretiben ees cyelekedetiben”.²⁰ Az ének általában a kedvelt reformátori hittételeket magyarázó, ún. alkalmazott zoltárparafrazisok hangját szövegezte meg, formai tekintetben teljesen prózai lapossággal, minden rím vagy a dallamhoz alkalmazkodó ritmus- és hangsúlybeli lüktetés nélkül. Mintáját az ismert és átvizsgált német anyagban nem sikerült felfedezni. Az is lehetséges, hogy Gálszécsi eredeti kísérlete.

A dallam Luther „Gelobet seist du Jesu Christ” kezdetű karácsonyi énekének²¹ szótagszámban kitágított — Gálszécsi előszavának kifejezésével élve: *megvirgulált* — változata. Kár hogy egyrészt e helyen nincs mód a két eltérő dallamalak hangjegyekben való szemléltetésére, másrészt — és még inkább — hogy magának a Gálszécsi-féle dallamnak is hiányzik az első három sor elvágott középső részein kívül a következő (B_{gr}) lap tetején álló, nagyobb részében levágott sora. Figyelmezt érdemel, hogy a Luther-ének „Kyrieleis” refrénje, mely ott ötödik sort alkot, Gálszécsinél egyszerűen beleolvad az utolsó szöveg-illetőleg azzal együtt dallamsorba is.

5. — B_{gr} (?) —

Címe elébb, a B_{sv} alján: Bikelignek kirifirw[alo] enek.

Hosszában félbe vágott, négy hangjegysor alatt álló szövege igen valószínű kiegészítéssel:

Agy bikelfigeth ne [kwnk mew wr-]
 unk ez haborw wela [gban]
 merth nincij egyeb h[adako]-]
 onk hanem cyak the [wr ilten.]

A „Da pacem Domine” antifona mind eredeti latin szövegében, mind ismert német, magyar és lengyel vagy cseh verzóiban²² öt sorba tagolódik; itt azonban a négy sor befejezett egész

¹⁹ Dallama: WA 35., 489. skk., Zahn 4431. sz.

²⁰ Leginkább a héber-protestáns számozású bibliai 77 : 9., 86 : 5., 100 : 5. vagy 119 : 86. zoltárversre gondolhatnánk, de a gondolati párhuzam sohasem többre egy-két versornál.

²¹ Az eredeti dallam: WA 35., 499., Zahn 1947. sz.

²² WA 35., 232. 458., 521., Zahn 1945/a — b. Vö. RMDT I. 115., 116. sz. és jegyzet.

alkot. Ennek az éneknek ötsoros verzióit 1542 után az akkor keletkezett „Erhalt uns Herr bei deinem Wort” kezdetű Luther-ének végére szokták illeszteni,²³ 1536-ban azonban még csupán az a négy versszakos kibővítése lehetett ismerős, amely Jobst Gutknecht szerkesztésében 1531-ben Nürnbergben jelent meg.²⁴ Ennek tartalma azonban semmi kapcsolatot nem sejtet a hosszában elvágott fél-lap verso oldalán álló, mintegy hat hasonló terjedelmű versszakot, vagy még többet sejtető szövegnél.

Fontos körülmény az is, hogy a fénykép-közlésben a 259. lapon alul jobboldalt álló két fél-lap, melynek feltételezett recto-oldalán ez az „Agy bikelflighth” kezdetű ének áll, ugyanannak a levélnek az első és hátsó oldala, mégpedig az ép margóján túl összefügg, azaz egy papírlapon áll a jelen felsorolásunkban 2. számú „Dicyretes ees aldoth ligen” kezdetű énekkel. (B_{2r}?)²⁵ Mivel, mint láttuk, a töredék darabjai nem egy kész könyvpéldány szabályos sorrendjét tükrözik, az említett körülményből nem tudunk következtetni a kérdéses fél-lap sorszáma. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy az „Agy bikelflighth” hátoldalán álló, a hangjegyes fél-oldal mellé fényképezett szövegtöredék minden valószínűség szerint nem a Da pacem-verzió folytatását (ami tulajdonképpen nincs is), hanem egy ismeretlen másik éneknek nem is a kezdetét, hanem folytatólagos verseit tartalmazza. Hogy folytatásról van szó, még abban az esetben is, hogy ennek az éneknek nem volt hangjegyekkel ellátott kezdő verse, annak bizonyos jele, hogy az *örszön kívül* 25 sorra terjedő oldal legfelső sorában is folyó szöveghez tartozó egyetlen „y” betű látszik.

Mint láttuk, az oldal teljes szövege hat — hat és fél versszakra tehető; egy-egy strofa három és fél — négy nyomtatott sort tesz ki. Újabb nehézséget jelent, hogy az ötödik sortól kezdve csak a tizenkettedik mutat kétségtelen versszak-végződést, kivéve ha a nyolcadik sort lezáró „megzamlaltha” szó végére oda képzeljük a pontot, mely különben egyetlen versszak végétől sem marad el. Végső soron mégsem zárjuk ki annak lehetőségét, hogy esetleg az „Agy bikelflighth” folytatása, talán Gálszécsi eredeti szövege állhat itten, ami, kivált ha az utolsó strofa megmaradt fél-soraiból kihámozható értelemre gondolunk, valóban nem lehetetlen.

6. — D_{2r} — D_{3r} —

Az ének címe és kezdősora az előző, D_{1v} oldalon állott, de ebben az esetben a kiegészítés nem okoz nehézséget. Az ének kiegészített kezdete:

[Christus az mi bewneinkert megha-]”la, hogy mynket azoktwi” — ez pedig nem egyéb, mint Luther „Christ lag in Todesbanden” kezdetű húsvéti énekének az a verziója, amellyel dallamát tekintve változatlanul, egyes verseinek szövegét illetően pedig egészen lényegtelen igazításokkal találkozunk még egyszer Huszár Gál énekeskönyvében.²⁶ Gálszécsi ebben az énekben hét versszakon át igyekszik meglehetősen hűséggel tolmácsolni Luther énekének tartalmát. Szövege itt is rímtelen, verslűktetésről, pontos szótagszámról sem beszélhetünk, de prózául olvasva nem tagadhatjuk, hogy van benne némi darabos erő.

Az ének német szövegének szótag-szkémája:

7 — 7 : / : 7 — 7 / 7 — 7 — 7 — 4

A dallam melizmái lehetővé teszik egyes sorokban a szótagok szaporítását, ily módon:

8 — 9 : / : 8 — 9 / 7 — 8 — 8 — 4

Ebből Gálszécsi szövegének első versében

	8 — 9 : / : 11 — 9 / 7 — 8 — 8 — 4 lesz,
de a másodikban:	8 — 9 : / : 9 — 9 / 8 — 8 — 9 — 4
a harmadikban:	9 — 7 : / : 8 — 8 / 7 — 9 — 9 — 4
a negyedikben:	9 — 6 : / : 9 — 7 / 8 — 8 — 10 — 4

Említést érdemel, hogy a negyedik strofa 5—6. sorának együttesen 18 szótagra terjedő szövege a fenti tagolás szerint így oszlik ketté:

„az iras hogy az halal el
nyelettethetneek gyeozedelmunkre”

Itt tehát a fix dallam hiába volt hangjegyekben rögzített, sőt hiába volt az első vers szövege fölött itt-ott egy-egy hangjeggyel megbővítve: a gyakorlatban csak körülbelüli keretül szolgált,

²³ RMDT I. 116. sz. szöve. jzet, 655.

²⁴ WA 35., 232—233.

²⁵ VARGAS BÉLA szíves szóbeli közlése. Lásd feljebb 18. sz. jegyzetünket.

²⁶ CCLXXXI/v. Lásd RMDT I. 131. sz. és jzet, WA 35., 155., 443., 506., Zahn 7012/a sz.

mert versszakonként és soronként előfordulhatott, sőt ismételten elő is fordult, hogy a szövegben fellépő szótagszaporítások miatt egyik-másik hangot meg kellett ismételni vagy aprózni, majd pedig a rövidre sikerült sorokban egyes dallamhangok összevonásával melizmákat kellett alkotni.²⁷

7. — D_{3r} — D_{3v} (?) —

Címe: Attya iftennek az ew zereeto fiaual ees fiw iftennek Delwnk bezillifyrewl walo zyp enek; kezdősora: „Nw eorewlliyewnk mw hiw kereftyenek.” — A szöveg kétségkívül Luther „Nun freut euch lieben Christen gmein” kezdetű énekéből (1523) merít, ez azonban szoros értelemben csak az első vers első feléről mondható el; a továbbiakban (még a 2–3. verset és a negyedik vers első két sorát láthatjuk a töredékben) Gálszécsi szövege csak vázlatosan és általánosítva tükrözi német mintájának pontról-pontra haladó katechetikus célzatú (tiz versszakos) szövegét, ill. annak megfelelő verseit.

Luthernek ehhez az énekéhez már a reformátor életében két dallamot is használtak; az első a szöveggel együtt 1523-ban Wittenbergben,²⁸ a másik ugyanezzel a szöveggel ugyanott 1529-ben jelent meg.²⁹ Gálszécsi ezt a második dallamot nyújtja, ismét a saját szövegéhez — persze csak annak első versszakához — mért szótagtagításokkal. A soronkénti szótagszámok eltéréseit az alábbiakban láthatjuk:

A német vers és dallam szótagméretei:

Gálszécsi dallama:	8 — 7 :/:	8 — 7 / 8 — 8 — 7
szöveg, 1. vers:	9 — 7 :/:	9 — 7 / 8 — 9 — 8
szöveg, 2. vers:	10 — 6 :/:	9 — 7 / 8 — 10 — 7
szöveg, 3. vers:	10 — 7 :/:	11 — 6 / 7 — 9 — 7
	10 — 6 :/:	7 — 9 / 8 — 11 — 7 ³⁰

Ez ismét csak úgy lehetséges, hogy ha hosszabb sorok föbblethangjait „megvirguláljuk” azaz megismételve elaprózzuk, de már az első versszaknál kitűnik, hogy ez sem elégséges, mert már itt is csupán a szótagok *összes száma* felel meg a hangjegyek összes számának, azonban az első sorból egy szótagot a *dallamsor-határ áthágásával* átvisz a második sorba, a hatodik sor utolsó szótagját pedig ugyanígy a hetedikbe. Mi történik azonban a második strofa elején, ahol az első és a második sor együttes szótagszáma meghaladja a dallamhangokét, vagy a harmadik és a negyedik sor ugyanilyen számú (17) szótagjai egymás között 11 + 6 megoszlásúak? Az említett sorpárok, ha a *dallamsoroknak megfelelően* tagoljuk őket, ilyen formát mutatnak:

- I/1—2. Nw eorewlliyewnk mw hiw kereftyek /
nek es mw inekellywnk
I/6—7. hozoth fanyto ees wigazta- /
lo zēt ifleknek általa
II/3—4. walo hwtnek általa wdweo- /
zwllyunk, ez hwrtwel emberek

Milyen lehetett az az éneklés (ha egyáltalán volt valaha olyan gyülekezet, amelyik ebből az énekeskönyvből énekelt), amelyben a szövegsorok lépten-nyomon így átlépték a dallamsorok határait? Miféle énektechnika biztosíthatta egy embercsoport egybevágo éneklését akkor, ha az egyes verssorokon belül bármikor váratlanul és alkalmilag szükségessé váló szótagszaporítás okozta dallamhang-ismétléseken kívül még a szövegsor-határok is gyakran túl léptek vagy innen maradtak a szövegsorok kádenciáin? Ez a kettős formai tökéletlenség volt a legfőbb oka annak, hogy Gálszécsi énekeskönyve, mely egyébként nem csupán Huszár Gálig (1574), hanem azon túl egészen a XVIII. század közepéig (Kolozsvár, 1744) nem csupán az első, hanem az egyetlen hangjegyes protestáns énekeskönyvünk, nem mutat fel úgyszólván semmi utóéletet. Külön megjegyzést érdemel egyébként az a körülmény, hogy magukat a hangjegyeket tekintve, Gálszécsi énekeskönyvének korábban és most megismert anyagában nincs eltévesztett kulcs, sem hibásan írt hangfok; *zenei helyesírás* tekintetében tehát egyik régi hangjegyes énekeskönyvünknek sem áll alatta, sőt — a *Cantus Catholici*-t (1651, ill. 1675) kivéve — egészen az 1744-i kolozsváriig bezárólag, egyes, főleg halottas XVIII. századi kiadványokat is ideszámítva, mindegyiknél megbízhatóbb.

Míg egyfelől a néhol egy-egy, sőt olykor, mint a prágai töredék számozásunk szerinti negyedik énekében (*Mew edes atyank*) soronként több dallamhangra is kiterjedő bővítés arra látszik

²⁷ Vö. RMDT I. 122. l., 171. jegyz. és úo. 133–136. l. és HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében, 2. kiad., Bp. 1957. 99–100.

²⁸ WA 35., 133., 422., 493., Wittenberg 1523, Zahn 4427. sz.

²⁹ WA úo., Wittenberg 1529, Zahn 4429/a sz.

³⁰ A harmadik vers 3. sorának olvasása a lap rongált volta következtében bizonytalan.

mutatni, hogy Gálszécsi inkább verselőnek volt nagyon gyenge, de zenei képzettségnek nem volt híjával, másfelől éppen a most tárgyalt *Nw eorewlyewnk* kezdetű ének utolsó sorában találkoznak egy furcsa és éppen zenei tekintetben megindokolhatatlan jelenséggel. Ez a sor ugyanis mind a német szövegben és *ebben* a dallamban, mind a teljes állapotban fennmaradt három magyar versszakban hét hangra (szótagra) terjed, ami teljesen indokolatlanná teszi Gálszécsinél a dallamsornak az ötödik hangnak (*mi*) megkettőzésével nyolc szótagosra való kibővítését.

*

A prágai töredék ismeretében a Gálszécsi énekeskönyvét körülvevő homályból lassanként bizonyos jellegzetességek körvonalai kezdenek kibontakozni, mind a könyv valószínű terjedelmét, mind tartalmát és kapcsolatait illetően. Így pl. mint Bredár megállapította, a terjedelmet tekintve ma már *legalább* 32 levélről beszélhetünk az eddig ismert nyolc levéllel szemben.

Az egész könyv eddig napvilágra került tartalmát illetően az előzőkben felsorolt adatok figyelembe vételével tehető megállapításokat a következőkben foglalom össze:

1. — Megismert anyag: az A íven álló, és RMDT I-ben is közzétett három éneken kívül a B-, ill. d ívről egy ismeretlen kezdetű ének csaknem teljes záróverse és hat további, túlnyomó részben teljes, mindenesetre meghatározható, mindössze tehát részben vagy egészben tíz ének, feltéve hogy az MKSz közlésében a 259. lapon alul jobboldalt látható, hosszában elvágott szöveges fél-oldal anyaga valóban az „Agy bikelfigheth” kezdetű ének folytatása.

2. — Ebből az anyagból közvetlen és tartalmilag meglehetősen hű Luther-verzió az A ív egyik darabján³¹ kívül jelen felsorolásunk 6. sz. éneke (*Christ lag in Todesbanden*); kisebb-nagyobb mértékű Luther-inspirációról tanúskodik további négy, mégpedig az A ív első és harmadik éneke,³² valamint felsorolásunk 2. és 7. sz. darabja; középkori eredetű és Luther verziójától független egy (felsorolásunkban 5. sz.) ének; végül ismeretlen minta alapján készült, vagy esetleg többé-kevésbé eredeti kísérletnek is tekinthető a prágai töredék három (csonka 1., 3. és 4. sz.) énekszövege.

3. — Dallamát tekintve: nem ismerős dallamú (töredékes záróversszak) egy; Luther-ének dallama hat (RMDT I. 5. és 6. sz. az A ívről + 2., 3., 6. és 7. sz. a prágai töredékből); Luther-ének közhasználatú dallamának szótagszámban bővített variánsa egy (itt 4. sz.); végül mind Luthertől, mind a cseh husziták és a Brüdergemeinde (Unitas Fratrum, német nyelvű cseh-morvaországi testvérközösség) egykorú énektananyagától független, ill. attól nagyobb mértékben eltérő dallam kettő (RMDT I. 8. sz., prágai töredék 5. sz.).

4. — Ezek szerint a dallamok túlnyomórészt, a szövegek kisebb mértékben Luther felé mutatnak. Más konkrét hatás, főleg huszita vonatkozásban egyelőre nem látszik kimutathatónak. Ugyanígy nyitott kérdés ma még az is, hogy a Gálszécsi szövegeiben mutatkozó önállóság milyen mértékig tekinthető darabosságában is tudatos formálásnak, vagy mennyiben kell azt egyszerűen a verses formával és a nyelvi kifejezéssel nehezen birkózó terjengősségnek tulajdonítanunk. Gondoljunk egyebek között arra is, hogy még a fordításnak tekinthető szövegek esetében sem próbál rimelő sorokat alkotni, holott az előtte álló eredeti mindig fejlett, gondos rimelésű vers. A versorok szótagszámát még a hangjegyekkel ellátott első strófák esetében sem tudja mindig betartani, avagy több esetben csak a sorhatárok átlépésével tartja meg. Amikor pedig, mint az A ív első énekének esete mutatja, az első két versszakban híven követi Luther Tizparancsolat-énekének szövegét, a harmadikban már eltér tőle, a 12–13. versben a német eredeti 11. versét írja körül, végül a 14–17. versekben tovább dogmatizál és elmélikedik az eredeti szöveg utolsó (12.) versében említett krisztusi közbenjárásról. Ezt az eljárás-módját a technikai és kifejezésbeli kezdetlegességeken túl még könyvének oktató célzatával is magyarázhatjuk.

5. — Későbbi énekeskönyveinkben három szöveg³³ és két dallam³⁴ szerepel Gálszécsi énekei közül. Egyik szöveg és dallam (itt a 6. sz. éneké) az újonnan feltárt anyagból való. Ezért tehát továbbra is figyelmet érdemel Szilády Áron feltételezése: „sejtelmünk, hogy ha valamikor Gálszécsi énekeskönyvének több-kevésbé része megkerül”, az eddig ismeretlen eredetűnek tartott legdarabosabb XVI. századi énekszövegeink „egyike-másika szintén Gálszécsiének fog bizonyulni”.³⁵ A prágai töredék íme egyet ezek közül máris felszínre hozott,

³¹ „Mew hzynk az egy iftenben” — RMDT I. 6. sz., WA 35., 172., 451., 513., Zahn 7971. sz.

³² „Hallgasd meg hyw ember ileo” — WA 35., 135., 426., 459., Zahn 1951., RMDT I. 5. sz., ill. „Iefus Christus mew ewdweoffighwnk” — WA 35., 142., 435., 500., Zahn 1433., RMDT I. 8. sz.

³³ „Mi hiszünk az egy Istenben (RMDT I. 6. sz.) D 1602-ig; „Jezus Krisztus mi idvösségünk (RMDT I. 8. sz., később átalakítva) Huszár Gál 1574-ig; „Krisztus az mi bűneinkért meghala” (RMDT I. 131. sz.) Bártfa 1593-ig. RMDT I. 131. sz. jegyzetében UÍSK-ra (Debrecen, 1597?) utolsó adat téves. E kiadvány 76. levelén a „Krisztus feltámadta, mi bűnünket elmosá” kezd. ének áll.

³⁴ RMDT I. 6., ill. 131. sz., mindegyik HG 1574-ig, ill. utóbbi „Krisztus halál fogságába” szöveggel az Eperjesi Graduálban (536.) is. Lásd CSOMASZ TÓTH: Zenetud. Tanulmányok VI. 257.

³⁵ ItK 1911. 376.

mégpedig olyant, amelyben Gálszécsi hét versszakon keresztül a tőle telhető legjobbat nyújtja és mint tartalmi tekintetben hűségre törekvő fordító mutatkozik be. Ez a tartalmi hűség kivált az első öt versben figyelemre méltó; a 6. versben, de még inkább az utolsóban egyre jobban alábbhagy.

6. — Végül nem látom feleslegesnek ez alkalommal felvetni azt a kérdést, amely bennem régen felöltött és amelynek egy beszélgetésünk során tölem függetlenül Holl Béla is kifejezést adott: vajon az énekeskönyv „Kegyes yenekekrwl ees keresztzen hewtrewl reowid konywecyke” fogalmazású címe nem jelentheti-e azt, hogy már az első kiadás ének- és kátérész tartalmazott, vagyis a könyvecskében nem csupán énekek, hanem katekizmus-formában feldolgozott hittani részek is voltak? A cím szövegezése nem kis mértékben alátámasztja ezt a feltevést. Különben mi értelme lenne a kettős (énekekrül — hütrül) tagolásnak? Igaz ugyan, hogy Bod Péter a katekizmusról, mint Krakkóban 1538-ban külön címmel megjelent önálló kiadványról emlékezik meg,³⁶ de nem tud, tehát nem is szól az énekeskönyvről, amelyről pedig ma már azt is tudjuk, hogy két kiadásban is megjelent. Azt is tudjuk ezenkívül, hogy Gálszécsi kátéjának függelékeként jelent meg első ízben Farkas András krónikás éneke is.³⁷ Míg tehát egyrészt bizonyosnak vehető, hogy ugyanakkor a kátéval együtt az énekeskönyv nem jelent meg, mert különben Bod tudna róla, az éppenséggel nem lehetetlen, sőt a címlap szövegezésénél és az énekeskönyv inkább pedagógiai, mint gyülekezeti látszó céljánál fogva meglehetősen valószínű, hogy már az 1536-os kiadványban is lehetett kátérész az énekeken kívül. Ennek tartalma ugyancsak a Luther kis katekizmusára támaszkodhatott, csak talán az első szövegezése nem volt mindenben azonos az 1538. évi kiadványával, amelynek tartalmára Bod ismeretéből következtethetünk. Ebben a vonatkozásban ma még találgatásokra vagyunk utalva, mivel mind az énekeskönyv folytatása, mind az 1538. évi „keresztényi tudományról való rövid könyvecske” címmel említett katekizmus ismeretlen. De a két év különbséggel napvilágot látott két „rövid könyvecske” közül a korábbinak címében *énekekrül* és *hütrül* külön-külön van szó; ez pedig aligha lehet véletlen. A kérdés felvetését tehát logikai okokból akkor sem hagyhatnók el, ha holnap egy előkerülő teljes példányban kizárólag csak énekeket találnánk, mert az sem feltételezésünk logikai helytelenségét, hanem csupán a könyvcím szövegezésének pontatlanságát tenné nyilvánvalóvá.

Csomasz Tóth Kálmán

„Sajtóhibák” Heltai Gáspár Bonfini-kiadásában

Heltai irodalmi vállalkozásai között kétszer szerepelt Bonfini krónikája, a *Rerum Ungaricarum Decades*. Előbb 1565-ben a *Historia Inclyti Matthiae Hunnyadis-t*, a latin Bonfini nyomtatva ki. Egy évtizeddel később pedig *Chronica az Magyaroknak dolgairól* címmel ugyanennek magyar átdolgozásával készült el. Horváth János szerint ez utóbbiban az eseményanyagot megrövidítette, így többek között a katolikus egyházi vonatkozások jelentős részét elhagyta (*A reformáció jegyében*. Bp. 1956. 387–388.). Nemeskürty István Heltai fordítóit, átdolgozó módszereinek széprőzéi vonásait vizsgálva összegyűjtött néhány olyan mondatot, amelynek szubjektív érzelmet eláruló fordulatai mértéktartóan ugyan, de elárulják, hogy a szerző a reformáció híve volt (*A magyar széprőze születése*. Bp. 1963. 189–190.).

Heltainak a felekezeti érzelmek kifejezésére tett kísérleteit a magyar Bonfini-átdolgozásban természetesnek tartjuk. Ez a kor szokása szerint minden fordító munkában felfedezhető és a *Chronica*-ban megfigyelt adatok valószínűleg még lényegesen szaporodnának, ha Horváth János megjegyzése nyomán a latin eredetit tüzetesebben összevetnénk az átdolgozás megfelelő helyeivel. Heltai a magyar átdolgozásban nem is törekedett tudós munkára, ezért bevezetésében a „deák Bonfinius” tanulmányozásához utasította igényesebb, történeti érdeklődésű olvasóit. A *Historia*-t ezzel szemben valóban filológus munkának szánta. Az akkor legteljesebb, Bázelen 1543-ban megjelent Bonfini-kiadásból híven átvette az első három dekád, azaz harminc könyv szövegét. A tudós Szikszai Fabricius Balázssal értekezésnek is beillő *Praefatio*-t iratott eléje, amelyben a szöveggondozásra vonatkozóan azt olvassuk, hogy a bázeli kiadásból is hiányzó negyedik dekád első hat könyvének kéziratát — alighanem egy elveszett Bonfini-kódex töredékét — Csáki Mihály, János Zsigmond fejedelem kancellárja bocsátotta Heltai rendelkezésére. Ő nem is mulasztotta el az alkalmat, hogy a század nagy európai nyomdászainak, humanista kiadóinak mintájára a negyedik dekád elé oda ne nyomtassa: *Nunc primum e tenebris eruta, et antehac nullibi impressa seu excusa*. A még így is csonkán maradt mű végén külön felszólítást közölt, amelyben a lappangó utolsó négy könyv felkutatását kérte olvasóitól.

³⁶ Magyar Athenás, h. n. 1766. 29–30.

³⁷ RMDT I. 9. sz., 214., 425–426., 608–609., HORVÁTH JÁNOS: i. m. 36–38., 486.